

Εισαγωγή

Κυοφορία και συγκρότηση κράτους έθνους - Επιπτώσεις στο δίκαιο*

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ

Πρώην Πρύτανης ΕΚΠΑ,
Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών

I. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

Έχοντας αναλάβει μια γενική εισαγωγή στο Συμπόσιο για τη δημιουργία και εξέλιξη του ελληνικού δικαίου από την Επανάσταση, επέλεξα ως θέμα τις γενικές επιπτώσεις της Επανάστασης και της ίδρυσης του Νέου Κράτους στο δίκαιο (γενικές επιπτώσεις, διότι τα επιμέρους θα εισηγηθούν κατά κλάδους του δικαίου οι εισηγητές που θα ακολουθήσουν): γενικές επιπτώσεις όμως σε συνδυασμό με την «κυοφορία και συγκρότηση κράτους-έθνους». Ο συνδυασμός αυτός οφείλεται στη σκέψη ότι αυτονόητη συνέπεια της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους ήταν το ότι για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνισμού θα υπήρχε εθνικό δίκαιο για όλη τη χώρα. Όπως είναι γνωστό, στην Αρχαία Ελλάδα υπήρχαν πολλά δίκαια (κάθε πόλις-κράτος το δικό της), ενώ η Βυζαντινή και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν πολυεθνικά (κατά τη σημερινή ορολογία) κράτη, που εκτείνονταν ανατολικά σε βάθος και είχαν δίκαιο για όλους. Η σκέψη αυτή οδήγησε λογικά στην επόμενη, αν δηλαδή το ελληνικό έθνος, για το οποίο δημιουργήθηκε το δίκαιο στο νέο κράτος, προϋπήρχε και μάλιστα υπήρχε πάντοτε

* Διατηρήθηκε η μορφή του προφορικού λόγου.

επί τρεις χιλιάδες χρόνια, όπως υποστηρίζει η κρατούσα άποψη, σύμφωνα και με όσα ιστόρησε ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ή αν είναι η Επανάσταση και το νέο Κράτος που δημιούργησαν το έθνος, το νεοελληνικό έθνος, όπως έχουν υποστηρίξει ορισμένοι σύγχρονοι ιστορικοί, κατά τους οποίους νεοελληνικό έθνος δεν προϋπήρχε της Επανάστασης. Η συνέπεια ήταν να χρειασθεί κάποια ιστορική έρευνα και η Εισήγησή μου να πάρει τον χαρακτήρα ιστορικής σε μεγάλο βαθμό μελέτης.

Τη μελέτη ολοκλήρωσα τον Δεκέμβριο του 2020, δεδομένου ότι το Συμπόσιό μας επρόκειτο να λάβει χώρα τον Ιανουάριο του 2021 (στην αρχή του επετειακού έτους), αλλά αναβλήθηκε επ' αόριστον λόγω της πανδημίας. Έτσι τη δημοσίευσα στο Νομικό Βήμα το 2021, στην πλήρη της μορφή, εμπλουτισμένη και με βιβλιογραφικές παραπομπές, αφού δεν υπήρχε περιορισμός χρόνου. Σήμερα θα την παρουσιάσω σε συνοπτική μορφή, ανταποκρινόμενος στον χρόνο που έχω στη διάθεσή μου.

II. Ιστορική αναδρομή έως την 4η Σταυροφορία

Δεν ξεκινώ από την Αρχαιότητα. Θα πω απλώς ότι δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η ταυτότητα της ελληνικής αρχαιότητας, όπως, μεταξύ άλλων, μαρτυρούν και οι δύο μεγάλοι ιστοριογράφοι της Αρχαιότητας, Ηρόδοτος και Θουκυδίδης, που μιλούν για Έλληνες και Ελλάδα, στην οποία ανήκαν οι τότε ελληνικές πόλεις-κράτη. Παρά τις διαμάχες και τους πολέμους μεταξύ τους, τους συνέδεε η κοινή ελληνική συνείδηση. Οι διαμάχες μάλιστα σταματούσαν στην περίοδο των ολυμπιακών αγώνων, στους οποίους μετείχαν (μέχρι την επικράτηση των Ρωμαίων και στην Ελλάδα) μόνο Έλληνες. Ανάλογα ίσχυαν και για τους άλλους τρεις μεγάλους αγώνες που ονομάζονταν *πανελλήνιοι* (όπως και οι ολυμπιακοί), τα Νέμεα, τα Ίσθμια και τα Πύθια. Κατά τη διάρκειά τους επιβαλλόταν εκεχειρία, που προϋπέθετε συνεννόηση σε πανελλήνιο επίπεδο. Ας θυμηθούμε και το επίγραμμα του Σιμωνίδη «*Ελλήνων προμαχούντες Αθηναίοι Μαραθώνι χρυσοφόρων Μήδων εστόρεσαν δύναμιν*». Αλλά περαιτέρω εξέταση του ζητήματος στην Αρχαιότητα δεν χρειάζεται εδώ.

Θα αρχίσω από το Βυζάντιο. Ερωτάται λοιπόν αν υπήρχαν υπήκοοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που αυτοχαρακτηρίζονταν ομαδικά ως Έλληνες (έχοντας ελληνική εθνική συνείδηση).

Συχνά εξετάζεται η συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών συνολικά, χωρίς διάκριση χρονικών περιόδων στην υπερχιλιετή ιστορία του Βυζαντί-

ου. Η κρατούσα άποψη είναι ότι οι κάτοικοι του Βυζαντίου είχαν στην ουσία τρεις ταυτότητες, την ελληνική, κυρίως λόγω της γλώσσας, τη χριστιανική λόγω της θρησκείας και τη ρωμαϊκή ταυτότητα ως προς την οργάνωση του κράτους και το ισχύον δίκαιο.

Το Βυζάντιο ήταν το Νέο, το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος. Και ο αυτοκράτορας ήταν ο «βασιλεύς των Ρωμαίων». Χαρακτηριστικό είναι, όπως τεκμηριωμένα έχει δείξει η *Αγγελική Λαΐου*, επικαλούμενη και κείμενα του επισκόπου της Κρεμόνας, ότι, όταν τον 10ο αιώνα ο Πάπας είχε στείλει στον Νικηφόρο Φωκά επιστολή στην οποία τον ονόμαζε «Αυτοκράτορα των Ελλήνων», η αντίδραση των Βυζαντινών ήταν οργίλη για το θράσος να ονομασθεί έτσι ο κατ' αυτούς μοναδικός αυτοκράτορας των Ρωμαίων, ο «Νικηφόρος ο Μέγας», και να οικειοποιηθεί τον τίτλο αυτόν ένας βάρβαρος.

Σε αντίθεση λοιπόν με τη συνήθεια να κρίνουμε την ταυτότητα των Βυζαντινών ενιαία για όλη τη βυζαντινή περίοδο, επιχειρήσα, μελετώντας το ζήτημα, να αναζητήσω τυχόν διαφορές, αν υπάρχουν, ως προς την ταυτότητα αυτή, κατά χρονικές περιόδους.

Έτσι: Στους πρώτους και μέσους βυζαντινούς χρόνους το όνομα «Έλληνη» για τους σύγχρονους βυζαντινούς είχε, όπως έχει δείξει η ως τώρα ιστορική έρευνα, αρνητική έννοια. Ο *Απόστολος Βακαλόπουλος* στην πολύτομη Ιστορία του του Νέου Ελληνισμού τονίζει ότι, λόγω της αρνητικής έννοιας του όρου «Έλληνη», οι χριστιανοί τον απέφευγαν και προτιμούσαν να χρησιμοποιούν το όνομα «Ρωμαίος», πράγμα που προφανώς θα είχε επίπτωση και σ' αυτό που σήμερα ονομάζουμε εθνική ταυτότητα. Ο όρος «Έλληνη» σήμαινε οπαδό της αρχαίας θρησκείας, τον ειδωλολάτρη, τον παγανιστή. Διευκρινίζει δε ο *Βακαλόπουλος* ότι «η αντίδραση εναντίον του ελληνισμού συμπίπτει με την καταδίωξη της ειδωλολατρίας,¹ που άρχισε κυρίως από την εποχή του Μ. Θεοδοσίου (370-395)». Η χριστιανική πίστη, για όσους την είχαν, εκτόπιζε άλλες (φυλετικές ή εθνικές) ταυτότητες. Οι υπήκοοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μιλούσαν μεν στην πλειονότητά τους την ελληνική γλώσσα (η οποία είχε γίνει από ένα σημείο και έπειτα η επίσημη γλώσσα του Κράτους, αντί της λατινικής), αλλά είχαν ταυτότητα

¹ Συμφωνώ με την ορθογραφία του Βακαλόπουλου ως προς τη λέξη ειδωλολατρεία (αντί ειδωλολατρία), γιατί το δεύτερο συνθετικό της λέξης μπορεί να θεωρηθεί ότι προέρχεται όχι από το «ειδωλολάτρης», αλλά από το «λατρεύω» τα είδωλα - λατρεία των ειδώλων.

και συνείδηση χριστιανική που βρισκόταν σε *αντιπαλότητα* με την ελληνική ταυτότητα.

Αλλά και αν ίσως στους επόμενους αιώνες η αρνητική σημασία του όρου «Έλλην» και η αντιπαλότητα άρχισαν βαθμιαία να υποχωρούν, δεν υπάρχουν επαρκείς πηγές για να πιθανολογηθεί ότι οι απλοί άνθρωποι (που αποτελούν τη βάση ενός έθνους) χαρακτηρίζονταν και από ελληνική συνείδηση. Όπως προσφυώς τονίζεται από τον *Δερτιλή* στο έργο του «Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας» (σ. 233 επ.), οι περί ελληνικής ταυτότητας ερμηνείες *«ως προς το ευρύτατο μέρος του πληθυσμού, που ήταν οι φτωχοί και οι αγράμματοι, δεν καταγράφονται σε μαρτυρίες»*.

Έχει λεχθεί ότι στο Βυζάντιο κάποια «ελληνικότητα» υπήρχε στο βάθος της συνείδησης πολλών χριστιανών (ακόμη και στην περίοδο που η χριστιανική πίστη βρισκόταν σε κυριολεκτικά εχθρική στάση με τους Έλληνες, δηλαδή ότι στην ουσία η ελληνική συνείδηση βρισκόταν σε κατάσταση αδράνειας ή κατά κάποιον τρόπο «χειμερίας νάρκης» και απλώς αργότερα αφυπνίσθηκε και ενεργοποιήθηκε. Αλλά υπήρχε πάντοτε. Ο ισχυρισμός, όμως, αυτός δεν μεταβάλλει τα πράγματα. Διότι το ζητούμενο για την ύπαρξη εθνικής συνείδησης είναι να έχουμε κατανόηση και συναίσθηση της ελληνικής ταυτότητας. Εθνική «συνείδηση» σημαίνει ότι «συνειδητοποιώ» την εθνική μου ταυτότητα.

Από τον 11ο όμως και τον 12ο αιώνα αναδείχθηκαν αρχαιογνώστες, που καλλιεργούσαν την αρχαία ελληνική γραμματεία, ιδίως τη φιλοσοφία. Ο διασημότερος ήταν ο Μιχαήλ Ψελλός, που η επιδίωξή του για αναβίωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος τον έφερε σε σύγκρουση με την Εκκλησία. Επρόκειτο κατά βάση για ελληνοφίλους που την ελληνικότητα τη συνέδεαν με την Αρχαία Ελλάδα, όχι με το (σύγχρονό τους) Βυζάντιο. Σ' εκείνη την απέδιδαν (την ελληνικότητα), όχι σ' αυτό.

III. Από την 4η Σταυροφορία έως την Άλωση

Η κατάσταση όμως μεταβάλλεται με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Φράγκους (4^η Σταυροφορία), που προκάλεσε τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τη διαμόρφωση μικρότερων διάδοχων κρατών. Διαμορφώθηκαν με την πάροδο του χρόνου τρεις κυρίως κρατικές οντότητες, όπου οι Βυζαντινοί μπόρεσαν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους. Ήταν η Αυτοκρατορία της Νικαίας, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Αργότερα προστέθηκε και

το Δεσποτάτο του Μορέως (ή του Μυστρά). Σ' αυτές τις περιοχές ηγεμόνες και κάτοικοι είχαν, σ' αντίθεση με την πολυεθνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σχετική ομοιογένεια. Όπως τονίζει η *Αγγελική Λαΐου*, ενώ στην ενιαία και πολυεθνική βυζαντινή αυτοκρατορία οι χριστιανοί κάτοικοί της καλούνταν «Ρωμαίοι», στα παραπάνω διάδοχα, ομοιογενή κράτη, οι κάτοικοι άρχισαν να επαναπροσδιορίζουν την εθνική τους συνείδηση, να αισθάνονται ότι το μικρό τώρα κράτος τους αποκτούσε βαθμιαία εθνικό χαρακτήρα και επιπλέον άρχισαν (ιδίως οι διανοούμενοι) να αναλογίζονται ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, όχι των Ρωμαίων.

Ακόμη και ο *Κ. Παπαρηγόπουλος*, ο βασικότερος υποστηρικτής της ανά τους αιώνες συνέχειας του ελληνισμού, γράφει στο μνημειώδες έργο του (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους), στο Κεφαλαίο «Από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων» (δηλαδή από το 1204), τα εξής:

«Μέχρι τούδε υφίστατο έτι ισχυρόν το αίσθημα της προς το πάτριον θρήσκευμα αφοσιώσεως, ο δε προσφάτως παραχθείς νέος Ελληνισμός, καίτοι εν σπαραγάνοις έτι ευρισκόμενος, ήρχισε να προσλαμβάνη, παρεκτός του ιερού εκείνου αισθήματος, και έτερον ουδέν ήττον κραταιόν αίσθημα, την συνείδησιν της ίδιας εθνότητος».

Το φαινόμενο της ελληνικής εθνικής συνείδησης πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις στα τέλη του 13ου και στον 14ο αιώνα, με κύριους εκπροσώπους της αναγέννησης αυτής τον *Θεόδωρο Μετοχίτη* και τον *Δημήτριο Κυδώνη*.

Έντονη ήταν η ελληνικότητα αυτή στη λεγόμενη παλαιολόγεια αναγέννηση που έλαμψε στο Δεσποτάτο του Μυστρά (Μορέως), το οποίο άρχισε να ακμάζει από τον 14^ο αιώνα. Ειδικά στα τελευταία 100 χρόνια πριν από την Άλωση ο Μυστράς αξιολογείται ως το πνευματικό κέντρο των Ελλήνων και θεωρείται ότι η αυλή του Δεσπότη είχε μετατραπεί σε κέντρο μελέτης των Αρχαίων Ελλήνων. Τη μεγαλύτερη δε έξαρσή του το ελληνικό φρόνημα και η ελληνική συνείδηση τη βρήκαν στο πρόσωπο και το έργο του Γεωργίου Γεμιστού, γνωστού με το όνομα «*Πλήθων*» (που το έδωσε ο ίδιος στον εαυτό του κατά απομίμηση του ονόματος του Πλάτωνος). Προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο έγραφε ο Πλήθων το 1418: «*Εσμέν γαρ ουν ων ηγείσθε και βασιλεύετε Έλληνες το γένος, ως η τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί*». Δεν θα πω περισσότερα για το έργο του Πλήθωνος στην Ελλάδα αλλά και στην Ιταλία, όπου επίσης δίδαξε, διότι αναλογίζομαι τον περιορισμένο χρόνο που έχω στη διάθεσή μου. Παραπέμπω και εδώ στη δημοσίευση της μελέτης μου στο ΝοΒ.

Η αναγέννηση του Ελληνισμού, την οποία οραματιζόταν ο Πλήθων έσβησε απότομα με την Άλωση (1453). Η ανάπτυξη ελληνικής συνείδησης διεκόπη. Στο «*Έλληνες εσμέν*» του Πλήθωνα, ο Πατριάρχης Γεννάδιος απαντούσε ότι δεν είναι Έλληνας, αλλά χριστιανός («*ουκ αν ποτέ φαίην Έλλην είναι δια το μη φρονείν ως εφρόνουν ποτέ οι Έλληνες. Και ει τις έροιτό μοι τις ειμί, αποκρινούμαι χριστιανός είναι*»).

IV. Η αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης - Σφυρηλάτηση και εμπέδωση με την Επανάσταση

Μετά το 1453 έσβησε, λοιπόν, η ελληνική λάμψη της παλαιολόγειας περιόδου. Οι κάτοικοι της πρώην Βυζαντινής και τώρα Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έγιναν πάλι μόνο χριστιανοί, υπήκοοι του Σουλτάνου (βασιλέα τους). Το «γένος των Ελλήνων» ως πολιτική συλλογικότητα, την οποία θέλησαν να επιβάλουν οι τελευταίοι Παλαιολόγοι, ηττήθηκε μετά το 1453 από το «γένος των Ορθοδόξων», κατά τη διατύπωση της καθηγήτριας Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης *Τόνιας Κιουσοπούλου*.

Από το 1600-1650, όμως, η κατάσταση μεταβάλλεται· αρχίζει να διαμορφώνεται συλλογική ελληνική εθνική συνείδηση. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η ίδρυση ολοένα περισσότερων σχολείων και η διάδοση των βιβλίων στον πληθυσμό, γεγονότα που μείωναν συνεχώς την επικρατούσα ως τότε «αμάθειαν» του πληθυσμού, κατά τον *Κ. Παπαρρηγόπουλο* ή, κατά τη διατύπωση του *Κωνσταντίνου Κούμα*, «απόλυτον αγραμματίαν». Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε σημαντικά η σταδιακή ανάπτυξη του εμπορίου με τη Δύση, ανάπτυξη που δημιουργούσε επαφές με το πνεύμα το οποίο επικρατούσε εκεί. Έλληνες έμποροι ανέπτυσαν δραστηριότητα σε πόλεις της Ευρώπης, όπως στη Βενετία, τη Βιέννη, το Βουκουρέστι κλπ., αργότερα και την Οδησσό, που τόσα υποφέρει σήμερα, προωθώντας εκεί προϊόντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σχηματίζοντας σταδιακά στις πόλεις αυτές ανθηρές κοινότητες ήδη από τον 17^ο και ακόμη περισσότερο τον 18^ο αιώνα. Έλληνες λόγιοι και έμποροι προσλάμβαναν την εκτίμηση της Δύσης (ή και τον θαυμασμό της) για την Αρχαία Ελλάδα και συνειδητοποιούσαν τη δική τους σχέση με τους αρχαίους Έλληνες, πράγμα που εξέτρεφε την ελληνική τους αυτογνωσία. Κατά τον *Κ.Θ. Δημαρά*, η εμπορική τάξη παίρνει στα χέρια της την προοδευτικότητα και θα αναδειχθεί ως το εγγύτερο κύριο αίτιο στην πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού, δίνοντας πράγματι τον τόνο στην πνευματική ζωή.

Αυτό το νέο πνεύμα, που διαδιδόταν στην υπό τον τουρκικό ζυγό τε-
λούσα Ελλάδα και δημιουργούσε ελληνική συνείδηση, ενισχυόταν από το
αντίστοιχο πνεύμα Ελλήνων της διασποράς, των οποίων μάλιστα η ελληνι-
κότητα ανάγεται σε προγενέστερους χρόνους, ιδιαίτερα στη Βενετία.

Επίσης: Η ανάπτυξη της ελληνικής ταυτότητας και η σύνδεσή της με την
Αρχαία Ελλάδα έλαβαν νέα πνοή, όταν ο *ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* επε-
κτάθηκε στον ελλαδικό χώρο και σε όλα τα Βαλκάνια, όπου αναπτύχθηκε
ο λεγόμενος νεοελληνικός διαφωτισμός.

Ο *Κ. Παπαρρηγόπουλος* επιβεβαιώνει το ότι η συμβολή της εξοικείωσης
με την Αρχαία Ελλάδα και οι φιλελεύθερες αρχές που διέδωσε στην Ευρώ-
πη η Γαλλική Επανάσταση συνέβαλαν στην κραταίωση της εθνικής συνεί-
δησης, γράφοντας τα εξής:

*«Δια της προς τον αρχαίον ελληνισμόν προσοικειώσεως συνδυαζο-
μένης μετά των φιλελευθέρων δοξασιών, ας ήγαγεν εις μέσον η από
της Γαλλίας ορμήσασα μεγάλη των νεωτέρων πραγμάτων μεταβολή,
εκρατύνη το εθνικόν του ελληνικού λαού φρόνημα».*

Στη συνέχεια η Επανάσταση και η ίδρυση του Κράτους οικοδομήθηκαν
στην ελληνική εθνική συνείδηση και στην έννοια του ελληνικού έθνους, οι
οποίες (ελληνική συνείδηση και ελληνικό έθνος) προϋπήρχαν. Αλλά τώρα
στο νεοϊδρυθέν κράτος σφυρηλατήθηκαν και εμπεδώθηκαν.

V. Συμπεράσματα

Δεν είναι λοιπόν η Επανάσταση και η ίδρυση του ελληνικού Κράτους
που γέννησε στη νεότερη εποχή το ελληνικό έθνος και την εθνική ταυτότη-
τα του Έλληνα. Αυτά προϋπήρχαν. Από την άλλη πλευρά, παρά την εμ-
φάνιση συνεχώς περισσότερων φαινομένων ελληνικής ταυτότητας στην
ύστερη βυζαντινή περίοδο (με αποκορύφωμα το «Έλληνες εσμέν» του Πλή-
θωνα), που όμως δεν είχαν συνέχεια και έσβησαν με την Άλωση, στη μεγα-
λύτερη διάρκεια της ζωής του Βυζαντίου (ιδίως από τις διώξεις, επί Θεοδο-
σίου Α', των ειδωλολατρών, οι οποίοι ταυτίζονταν με τους «Έλληνες», έως
την 4^η Σταυροφορία ή, έστω και λίγους αιώνες πριν) η ως τώρα έρευνα των
πηγών δεν έχει αποφέρει επαρκείς μαρτυρίες για ύπαρξη συλλογικής ελλη-
νικής συνείδησης του βυζαντινού πληθυσμού ή μέρους αυτού. Η ίδια έλλει-
ψη επαρκών μαρτυριών υπάρχει και για την πρώτη περίοδο της Τουρκο-
κρατίας. Τελικά, δεν έχει σημασία, πότε ακριβώς στους νεότερους χρόνους
άρχισε να επικρατεί στον πληθυσμό η ελληνική εθνική συλλογική συνείδη-

ση. Το κρίσιμο είναι ότι επί πολλούς αιώνες αυτή δεν υπήρχε. Συνεπώς, η εκδοχή για αδιάσπαστη συνέχεια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα του ελληνικού έθνους (όπως συχνά υποστηρίζεται) είναι ατεκμηρίωτη ακόμη.

Όταν στη νεότερη εποχή οι κάτοικοι της παλαιάς Ελλάδας και οι παροικίες τους σε πόλεις της Ευρώπης άρχισαν να συνδέουν την ιστορία τους με την Αρχαία Ελλάδα, άρχισαν συγχρόνως να αποκτούν τη συνείδηση ότι έχουν την ίδια εθνική ταυτότητα με τους αρχαίους, ότι έχουν αρχαίες ρίζες και μάλιστα ότι έχουν ένδοξη αρχαία ιστορία. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπήρξε εθνική «ανάπαυλα» στην περίοδο του Βυζαντίου, πράγμα που δεν μπορεί να το κρίνει η σημερινή εθνική συνείδηση ή επιθυμία, αλλά η ιστορική έρευνα.

VI. Οι συνέπειες στο δίκαιο

Και τώρα έρχομαι να μιλήσω με μεγάλη συντομία για τις γενικής φύσεως συνέπειες της ίδρυσης του ελληνικού κράτους-έθνους στο δίκαιο, που νομίζω είναι κατά βάση οι εξής πέντε:

A. Το δίκαιο του νέου Κράτους ήταν *εθνικό* δίκαιο. Περισσότερα δεν χρειάζεται να πω γι' αυτό. Η εξήγηση συνάγεται από την ιστορική ανάπτυξη που προηγήθηκε.

B. Το εισαχθέν δίκαιο ήταν *ενιαίο για όλη τη χώρα*. Ένωσε με εθνική νομοθεσία την απελευθερωμένη Ελλάδα, η οποία πριν ήταν κατακερματισμένη σε πολλές ομάδες, κοινότητες κλπ., πέτυχε δε έτσι και δικαιογένηση, εκτός από την ομοιογένεια στην εθνική συνείδηση. Ο τοπικισμός υποχώρησε σε ό,τι αφορά τους ισχύοντες νόμους. Η ίδρυση ήδη το 1835 του Αρείου Πάγου (με αρμοδιότητα αναιρετικού ελέγχου των αποφάσεων όλων των δικαστηρίων της χώρας) συνέβαλε, μέσω της ερμηνείας, στη διαμόρφωση ομοιόμορφης έννομης τάξης για όλη την Ελλάδα, με την πολύτιμη βοήθεια της θεωρίας.

Γ. Στην τρίτη συνέπεια θα επιμείνω λίγο περισσότερο:

Το νέο δίκαιο δεν προέκυψε μεν από αυτούσια μεταφορά ξένου δυτικού Κώδικα (π.χ. του γαλλικού), αλλά σύντομα *προσανατολίσθηκε σε δυτικά πρότυπα*, όχι σε βυζαντινά. Άλλωστε και για τις εμπορικές σχέσεις είχε ήδη εισαχθεί δυτικός κώδικας (ο γαλλικός εμπορικός κώδικας). Το Διάταγμα της 23.2.1835 προέβλεπε βέβαια την ισχύ των νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων που περιέχονται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου (του 14ου

αιώνα), αλλά επικράτησε η ερμηνεία ότι είχε εισαχθεί το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο έως και τις αρχικές πηγές του, δηλαδή έως την ιουστινιάνεια νομοθεσία (Corpus Juris Civilis) και όχι μόνο αυτό που περιέχεται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου. Το ρωμαϊκό όμως δίκαιο εφαρμοζόταν ήδη στη Δύση, ιδίως στη Γερμανία, αλλά εκσυγχρονισμένο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες και τις συνθήκες της εποχής (δηλαδή του 19ου αιώνα), ως «Δίκαιο των Πανδεκτών».

Το Δίκαιο των Πανδεκτών, όπως ίσχυε στη Γερμανία, έγινε ευρύτερα γνωστό στους Έλληνες νομικούς ήδη από το 1838, όταν δημοσιεύθηκε η μετάφραση στα ελληνικά του βιβλίου ενός από τους πρώτους Γερμανούς πανδεκτιστές («Εγχειρίδιον του Ρωμαϊκού Δικαίου»), του Ferdinand Mackeldey. Μεταφραστές ήταν οι Γεώργιος Ράλλης (καθηγητής της Νομικής Σχολής και πρώτος κοσμήτορας της «σχολάρχης», κατά την τότε ορολογία-, μετέπειτα Πρόεδρος του Αρείου Πάγου, καθώς και Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών) και Μάρκος Ρενιέρης (αρεοπαγίτης και μετέπειτα καθηγητής της Νομικής). Στη συστηματική παράθεση της ύλης του αστικού δικαίου στο εκσυγχρονισμένο ρωμαϊκό δίκαιο των Πανδεκτών βρισκόταν ευκολότερα λύση για τα ανακύπτοντα προβλήματα από ό,τι μέσω αναζήτησης της λύσης στις βυζαντινές πηγές.

Αντίθετη με την προσφυγή στην Ιουστινιάνεια Νομοθεσία ήταν τότε η συντηρητικότερη άποψη, γιατί τη Νομοθεσία αυτή τη θεωρούσε ρωμαϊκό δίκαιο και όχι βυζαντινό, όπως η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου. Επικράτησε όμως η άποψη για τη δυνατότητα προσφυγής στην Ιουστινιάνεια Νομοθεσία, άρα και στο (καλλιεργούμενο στη Γερμανία) δίκαιο των Πανδεκτών.

Μεγάλη επιρροή στην επικράτηση της άποψης αυτής είχε ο χρονικά πρώτος Έλληνας νομομαθής που δίδαξε και συνέγραψε σύστημα ρωμαϊκού δικαίου όπως ίσχυε στην Ελλάδα, σε πεντάτομο έργο («Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου καθά εν Ελλάδι πολιτεύεται», 1848-1855), ο *Παύλος Καλλιγιάς*. Χαρακτηριστικά του πνεύματος υπέρ της προσφυγής στις αρχικές πηγές του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι όσα γράφει ο Π. Καλλιγιάς στον Πρόλογο του Τόμου Α' («Γενικά του Πολιτικού Δικαίου Αρχαία», α' έκδ., 1848, β' έκδ., 1858), για να εξηγήσει την ανάγκη προσφυγής έως την Ιουστινιάνεια νομοθεσία και μάλιστα ως πλέον έγκυρη:

«Βλέπων ... τον αναγεννηθέντα ελληνισμόν πνέοντα ζωήν νεότητος και σκιρτώντα εις το όνομα της ελευθερίας, εσημάτισα γνώμην, ότι τότε φωτιζόμεθα υπό της επιστήμης, όταν επιλάμψωσιν εφ' ήμας αι

ακτίνες της ακμαζούσης του Ρωμαϊκού Δικαίου εποχής, εις δε τους Βυζαντινούς εγκύψωμεν μόνον ως οικειούντας ημάς προς τους Παπινιανούς, Ουλπιανούς και Παύλους, και συνάπτοντας την εκ τριγε- νείας συνάφειαν».

Οι Βυζαντινοί, δηλαδή, χρησίμευαν μόνο για να μας εξοικειώνουν με τους μεγάλους νομομαθείς του Ρωμαϊκού Δικαίου. Η διατύπωση αυτή με την ακρότητά της αδικεί κάπως το βυζαντινό δίκαιο, αλλά στον πυρήνα της επιβεβαιώνει την πράγματι πρωταρχική σημασία της Ιουστινιάνειας Νομοθεσίας. Πρέπει επιπλέον να λεχθεί ότι τότε ήταν εξαιρετικά δύσκολη η εκκαθάριση των σε μεγάλο βαθμό ανεξιχνίαστων πηγών του βυζαντινού δικαίου. Η εικόνα αυτή έχει βέβαια έκτοτε αλλάξει, αφού στον 20ό αιώνα (και σήμερα) το βυζαντινό δίκαιο ευτύχησε να βρει μερικούς άξιους ερευνητές του τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς.

Ο προσανατολισμός προς δυτικά πρότυπα εντάθηκε, όταν ακολούθησε η θέσπιση ορισμένων βασικών αστικών νόμων, με τους οποίους καθιερώθηκαν ευρωπαϊκές ρυθμίσεις και θεσμοί (π.χ. στο δίκαιο της υποθήκης, στο δίκαιο της μεταγραφής εμπράγματων δικαιωμάτων κλπ.) Η βυζαντινή ορθόδοξη παράδοση είχε κατ' εξαίρεσιν επίπτωση κυρίως σε ρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου.

Η δυτική νομική επιστήμη έντονα αποτυπώνεται και στα συγγράμματα των Ελλήνων νομοδιδασκάλων της εποχής, όπως (εκτός από τον Π. Καλλιγιά) του *Πέτρου Παπαρρηγόπουλου* και του *Βασιλείου Οικονομίδη* (ο τελευταίος με υψηλού επιπέδου συγγραφικό έργο), αργότερα και του *Αλκιβιάδη Κρασσά*. Αυτοί κυρίως ήταν που διαμόρφωσαν την ελληνική νομική σκέψη και παράδοση. Το γεγονός αυτό δεν αποτέλεσε βέβαια εμπόδιο για την αναγνώριση της ισχύος των διατάξεων πολλών Νεαρών μεταγενέστερων Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Αυτό συνέβη κυρίως, όπως λέχθηκε, στο οικογενειακό (αλλά και στο κληρονομικό) δίκαιο.

Θα κλείσω με τις δύο τελευταίες συνέπειες, πολύ συνοπτικά.

Δ. Γενικότερη σημασία για το συνταγματικό ζήτημα των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, είχε και έχει η αυτοκεφαλία της ελληνικής Εκκλησίας, δηλαδή η διοικητική απόσχισή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που κηρύχθηκε με Πράξη της Πολιτείας. Η σχετική Διακήρυξη, σημειωτέον, δεν κάνει καμιά αναφορά στον Οικουμενικό Πατριάρχη. Έτσι η Εκκλησία έγινε *εθνική*, σε αντίθεση με το Οικουμενικό (πολυεθνικό) Πατριαρχείο. Με την αυτοκεφαλία σημειώνεται νέα απομάκρυνση από το Βυζάντιο.

Ε. Τέλος, στο νέο εθνικό δίκαιο υπάρχουν φαινόμενα, έστω και χωρίς συνέχεια και συνέπεια, εκδήλωσης σεβασμού προς γενικές δικαιοκτικές αρχές, ιδίως όταν πρόκειται για προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων και απαλλαγής από την προσκόλληση στην ερμηνεία του γραπτού δικαίου. Ήδη κατά την καποδιστριακή περίοδο υπάρχουν τέτοια παραδείγματα, όπως οδηγίες του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης *Ιωάννη Γενατά* που επικαλούνται τον «φυσικό νόμο» ή τον «ορθό λόγο» ως ουσιαστική πηγή του δικαίου.

Μετά την έλευση του Όθωνα επικράτησε βέβαια απολυταρχικό σύστημα. Το δημοκρατικό πνεύμα των Συνταγμάτων της Επανάστασης, έκφραση των αρχών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, δεν είχε στο ζήτημα της μορφής του πολιτεύματος συνέχεια. Αλλά το πρώτο Σύνταγμα της χώρας, του 1844, επανήλθε ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα στο πνεύμα των Συνταγμάτων της Επανάστασης, θεσπίζοντας, μεταξύ άλλων, όπως και εκείνα, την ισότητα και την προσωπική ελευθερία των Ελλήνων, τη μη αναδρομικότητα των ποινικών νόμων, την απαγόρευση της δουλείας και των βασανιστηρίων, την ελευθερία έκφρασης, την ελευθερία του τύπου, την προστασία της ιδιοκτησίας κλπ. Με αυτές τις θεμελιώδεις διατάξεις εκδηλωνόταν η βασική αυτή διαφορά προς το απολυταρχικό πνεύμα που υπήρχε στην Οθωμανική και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Και ως κατακλείδα, οι γενικές επιπτώσεις της Επανάστασης και του Νέου Κράτους στο δίκαιο με μια φράση: Δημιουργήθηκε δίκαιο εθνικό, κατά βάση ενιαίο για όλη τη χώρα, δίκαιο που προσανατολιζόταν περισσότερο σε δυτικά παρά σε βυζαντινά πρότυπα, δίκαιο που αναγνώριζε και ανθρώπινα δικαιώματα.

Για τις επιπτώσεις κατά κλάδους δικαίου και τη μετέπειτα εξέλιξη θα μιλήσουν οι συνάδελφοι που ακολουθούν.